

ωνική ιεραρχία, οι οποίες δεν αμφισβητούνται από τη μερίδα εκείνη των γυναικών που δεν διαθέτουν τα εφόδια για να προβούν σε ριζική και ανατρεπτική αμφισβήτηση⁵⁰.

Γενικότερα, γίνεται φανερό από τα παραπάνω ότι η Αριστερά και η Δεξιά λειτουργούν ως παράγοντας διαφοροποίησης στις κοινωνικές αντιλήψεις των ατόμων κατά τρόπο ανάλογο στα δύο φύλα, ενώ οι διαφορές στη διάδοση συγκεκριμένων αντιλήψεων (αλλά και του θρησκευτικού αισθήματος και των σχετικών πρακτικών) σε άνδρες και γυναίκες της αυτής ιδεολογικής τοποθέτησης, ανάγονται σε μεγάλο βαθμό στο ότι η ιδιαίτερη θέση στο σύστημα των σχέσεων των δύο φύλων την οποία κατέχουν, συμβάλλει στη σχετικά διαφοροποιημένη συγκεκριμενοποίηση της συνολικής ιδεολογικής ενατένισής τους σε επιμέρους αντιλήψεις και πρακτικές. Η διαφορά αυτή, στις σημερινές συνθήκες, εκφράζεται σε πολλές περιπτώσεις, όπως είδαμε, με τη μαζικότερη διάδοση νεοτερικών αντιλήψεων στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες του ίδιου ιδεολογικού χώρου. Η παρατήρηση αυτή παραπέμπει αφενός στην έντονα θετική συσχέτιση της αριστερής ταυτότητας των γυναικών με το υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, και αφετέρου στη μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση και των δεξιών γυναικών έναντι των αντίστοιχων ανδρών σε θέματα που σχετίζονται με την ισότητα των φύλων.

ωνικής εμπειρίας συνδέεται με την αντίληψη περί φυσικότητας της αναπαραγωγής. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν στο σημείο αυτό και οι απόψεις του D. Held, 1987, σ. 285, σύμφωνα με τον οποίο το δικαίωμα της ελευθερίας στην αναπαραγωγή αποτελεί προϋπόθεση για τη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική διαδικασία.

50. Εξαιρετικό ενδιαφέρον στο σημείο αυτό παρουσιάζει η παρατήρηση της Εκδοτικής Ομάδας Γυναικών, στο Ε. Βαρίκα, Κ. Σκλαβενίτη, 1981, σ. 11: «... δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι (η Ιστορία) μάς έχει στερήσει και από την ιστορική συνείδηση της ύπαρξής μας σαν ανθρώπινα όντα των οποίων οι στόχοι και οι απαιτήσεις για ευτυχία δεν καθορίζονται μονάχα από τη φυλετική τους υπόσταση».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Γυναίκες και πολιτική: Βασικά πορίσματα και υποθέσεις

Η σχέση γυναίκες-πολιτική, όπως διαφαίνεται μέσω των στοιχείων στα οποία έγινε αναφορά, προβάλλει ως πολυσήμαντη, έντονα διαφοροποιημένη ανάλογα με την ιδιαίτερη φυσιολογία κάθε συγκεκριμένης κατηγορίας γυναικών, φορτισμένη με στερεότυπα και προϋδεάσεις που οριοθετούν την κοσμοαντίληψη και των ίδιων των γυναικών, και μάλιστα όχι μόνο των «παραδοσιακών»: σχέση γεμάτη αμφισβησίες και αντιφάσεις, η διερεύνηση της οποίας προσφέρει υλικό για τη γνωστική προσέγγιση των γυναικών και της πραγματικής κοινωνικής τους θέσης που επιδρά στη διαμόρφωση της πολιτικής φυσιολογίας τους, αλλά και γι' αυτή του πολιτικού συστήματος και της γενικότερης κοινωνικής οργάνωσης στη δεδομένη ιστορική στιγμή. Αν αυτή η τελευταία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως σημείο αναφοράς για τη μελέτη της πολιτικής φυσιολογίας των γυναικών, είναι γιατί οι αλλαγές που συντελούνται τα τελευταία χρόνια στο σύστημα σχέσεων των δύο φύλων εκφράζονται και συγκεκριμενοποιούνται στο πολύπλοκο πρότυπο της γυναικείας πολιτικότητας. Λόγω των σχετικών αλλαγών, εξάλλου, είναι θεμιτή η υπόθεση ότι η εικόνα της γυναικείας πολιτικότητας, όπως προβάλλει στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας του τέλους της δεκαετίας του '80, έρχεται σε ρήξη με την παραδοχή της αναγκαστικής γυναικείας «διαφορετικότητας» στο χώρο της πολιτικής. Και λόγω των σχετικών αλλαγών είναι απαραίτητο να υπογραμμίσουμε τις επιστημονικές αδυναμίες της διχοτομικής διάκρισης γυναίκες/άνδρες, στην οποία υφέρπει η πρόσληψή τους ως ενιαίων και ομοιογενών κατηγοριών, όσον αφορά την πολιτικότητα: Η «γυναι-

κεία» ταυτότητα υφίσταται, όπως φαίνεται, συνεχείς αναπροσαρμογές που εκφράζονται και στο πολιτικό επίπεδο, και διαφαίνονται, από πρώτη άποψη, κυρίως μέσω της συσχέτισης ηλικίας και πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς. Ουσιαστικότερα, ωστόσο, η παρεμβαλλόμενη μεταβλητή που κωδικογραφεί το επίπεδο συνείδησης φύλου των φορέων της, είναι εκείνη η οποία σε μεγάλο βαθμό ανάγεται σε δηλωτική της διαφοροποιημένης πολιτικής φυσιογνωμίας τους.

Η πολυπλοκότητα της τυπολογίας της γυναικείας πολιτικής φυσιογνωμίας ανάγει σε ελάχιστα ευριστική τη γενικευτική αναφορά στη «γυναικεία» πολιτική κουλτούρα και διαψεύδει τα σεξιστικά ερμηνευτικά σχήματα, που τοποθετούν γενικά και χωρίς αποχρώσεις τις γυναίκες στη θέση του «άλλου» (του πιο συντηρητικού, του λιγότερο συμμετοχικού, αυτού που εκφράζει μικρότερο πολιτικό ενδιαφέρον κλπ.). Κι αυτό γιατί, όπως είδαμε, οι πρακτικές και οι αντιλήψεις των γυναικών προσαρμόζονται στις υπάρχουσες επιλογές, οι οποίες διαφοροποιούνται έντονα στις διαφορετικές κατηγορίες γυναικών, στο μέτρο που αλλάζουν (εκσυγχρονίζονται;) οι μορφές της καταπίεσης. Από αυτή την άποψη η ηλικία/γενιά αποτελεί σαφώς πολύ σημαντικότερη διαιρετική τομή για τις γυναίκες απ' ό,τι για τους άνδρες, όπως, αντίστοιχα, και το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (ενώ, αντίθετα, η ύπαρξη και η έλλειψη επαγγελματικής απασχόλησης λειτουργούν λιγότερο έντονα διαφοροποιητικά στη διαμόρφωση των αντιλήψεων των γυναικών). Οι νέες και μορφωμένες γυναίκες βιώνουν και προσλαμβάνουν λιγότερο περιοριστικά τους κοινωνικούς τους ρόλους, ενώ σε σημαντικό ποσοστό αμφισβητούν το θεμιτό της κοινωνικής κατωτερότητας και περιθωριοποίησης του φύλου τους, σημειώνοντας υψηλά επίπεδα συνείδησης φύλου. Συνεπώς, η πολιτική τους πρόσληψη και συμπεριφορά διαφοροποιείται έντονα, στις περισσότερες περιπτώσεις, από αυτή των ηλικιωμένων και χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου γυναικών, ενώ αντίθετα είναι παρόμοια, στη σημερινή συγκυρία, με αυτή των νέων ανδρών. Νέες και νέοι μοιάζουν πολύ περισσότερο ως φορείς πολιτικής πρόσληψης και δράσης απ' ό,τι νέες και λιγότερο νέες, κάτι που αποτελεί πρόσθετο ενδεικτικό στοιχείο της επιστημονικής α-

δυναμίας της γενικευτικής αναφοράς στις «γυναίκες» ή στη «γυναικεία» πολιτική συμπεριφορά.

Στοιχεία αλλοτρίωσης, αποξένωσης από το πολιτικό σύστημα, αίσθησης πολιτικής αναρμοδιότητας¹, όπως και ενδείξεις μιας διάχυτης απολιτικής πρόσληψης του πολιτικού², συνυπάρχουν με άλλα προς τα οποία έρχονται σε αντίθεση στο πλαίσιο της συνολικής ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, χωρίς να υπάρχει αναγκαστικά φυλετικός προσδιορισμός των αντίστοιχων φορέων, ούτε σαφής διαιρετική τομή των σχετικών προτύπων στο επίπεδο του ατόμου. Μ' αυτή την έννοια, αν η «γυναικεία» πολιτική συμπεριφορά είναι πολιτική συμπεριφορά της υποτέλειας, σύμφωνα με το σχετικό στερεότυπο, σίγουρα δεν αποτελεί πρόνομιο των γυναικών, δεν τις χαρακτηρίζει κατ' αποκλειστικότητα, ούτε βέβαια γενικά ως κοινωνική κατηγορία, παρότι συναντάται συχνότερα σ' αυτές, αφού επιβαρύνονται από έναν πρόσθετο παράγοντα κοινωνικής κατωτερότητας (πέρα από το ενδεχόμενο της μη προνομιούχου ταξικής θέσης, της μεγάλης ηλικίας και του χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσης) που είναι δεδομένος: Το κοινωνικό φύλο τους, με όλα όσα συνεπάγεται στο επίπεδο της πραγματικότητας των συνθηκών διαβίωσης, των ευκαιριών ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και της κοινωνικής αξιολόγησης.

Ωστόσο, αν η πραγματικότητα της γυναικείας πολιτικότητας είναι πολύ πιο πολύπλοκη από τα απλουστευτικά, γενικευτικά και περιοριστικά (σεξιστικά) ερμηνευτικά σχήματα, τα οποία συνήθως προτείνονται, παράλληλα δεν μπορεί να αναλυθεί ούτε με βάση το διχοτομικό πρότυπο: παραδοσιακό/νεοτερικό. Δεν οριοθετείται δηλαδή αποκλειστικά από ένα παραδοσιακό πρότυπο που σηματοδοτείται από την αντίληψη ότι «η πολιτική είναι για τους άνδρες» και ένα νεοτερικό/συμετοχικό που χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό πολιτικού ενδιαφέροντος και συμμετοχικής προδιάθεσης. Κι αυτό, παρότι τα δύο αυτά πρότυπα είναι διακριτά, και ιδιαίτερα το πρώτο έχει σαφείς αντιστοιχίες με συγκε-

1. Βλ. σσ. 103-106.

2. Με το θέμα αυτό έχω ασχοληθεί στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1990, όπου αναφέρονται και τα στοιχεία τα οποία τεκμηριώνουν τη σχετική υπόθεση.

κρυμμένη ηλικιακή κατηγορία και εκπαιδευτικό επίπεδο. Επιπλέον, η γυναικεία πολιτικότητα δεν επιδέχεται ανάλυση ούτε με βάση ένα συνεχές που έχει ως αφετηρία τις πιο παραδοσιακές αντιλήψεις και κατάληξη τις νεοτερικές, στο μέτρο που συχνά η ίδια, τυπικά, αντίληψη μπορεί να αποτελεί συστατικό στοιχείο τόσο της παραδοσιακής, όσο και μιας νεοτερικής κοσμοαντίληψης (όπως η αντίληψη για τη μικρή βαρύτητα της ψήφου στην επίλυση καθημερινών προβλημάτων ή αυτή που αφορά την περιορισμένη επίδραση των πολιτικών αποφάσεων στη ζωή ή η άρνηση της ουσιαστικής διαφοράς Αριστεράς/Δεξιάς³).

Είναι, μάλιστα, απόλυτα θεμιτό το ερώτημα που αφορά το σε τι, τελικά, συνίσταται η νεοτερικότητα της γυναικείας πολιτικής κοσμοαντίληψης: Στην αυξημένη αποδοχή του πολιτικού συστήματος, την οποία σηματοδοτεί η αυξημένη συμμετοχική προδιάθεση και η μεγάλη αίσθηση υποκειμενικής συνάφειας με την πολιτική διαδικασία ή, αντίθετα, στην απώθηση από την παραδοσιακή πολιτική διαδικασία και στην άρνηση των καθιερωμένων ιδεολογικών διαιρετικών τομών; Οι τελευταίες αυτές στάσεις, που μοιάζουν πολύ παραδοσιακές όταν απορρέουν από την κοσμοαντίληψη εκείνων των γυναικών που έμαθαν να αποδέχονται την καταπίεσή τους, και συνεπώς θεωρούν ότι (πρέπει να) τις αφορά μόνο ο μικρόκοσμος του ιδιωτικού τους χώρου, αποκτούν άλλη χροιά, όταν έχουν ως σημείο αναφοράς εντελώς διαφορετική κοσμοαντίληψη. Στην περίπτωση δηλαδή, που οι εν λόγω στάσεις παραπέμπουν στη συνειδητοποίηση ότι η πολιτική διαδικασία, όπως ορίζεται από την κυρίαρχη ανδροκεντρική λογική, πολύ λίγο αφορά τη γυναικεία υπόσταση της υποκειμενικότητάς τους, άρα οι συναλλαγές στο πλαίσιο των ανδροκεντρικών δομών δεν αγγίζουν την ουσία της καταπίεσης και της εκμετάλλευσης τις οποίες υφίστανται, με αποτέλεσμα η καταπολέμησή τους, η οποία είναι το ζητούμενο, να μην μπορεί να προωθηθεί στο πλαίσιο τους.

Είναι ωστόσο αναμφίβολο, και εύλογο, ότι παρά την πολυπλοκότητα της πολιτικής φυσιγνωμίας των γυναικών, υπάρχει

3. Βλ. παραπάνω, σσ. 93-96 και 241-242.

σαφές σημείο διαφοροποίησης μεταξύ της κοσμοαντίληψης των γυναικών γενικά και των ανδρών, το οποίο, όμως, εντοπίζεται στο επίπεδο της νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος και όχι σ' αυτό της πολιτικότητας των αντιλήψεων. Στις αντιλήψεις των γυναικών ο σχετικός βαθμός νομιμοποίησης είναι σ' όλες τις περιπτώσεις χαμηλότερος από τον αντίστοιχο των ανδρών, ακόμη και στο υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και στη νεότερη ηλικιακή κατηγορία. Ακόμη και οι νέες γυναίκες έχουν, για παράδειγμα, σε μικρότερο βαθμό από τους αντίστοιχους άνδρες την αντίληψη (η οποία στη μέση ηλικία εμφανίζεται σαφώς πιο διαδεδομένη) ότι οι πολιτικές αποφάσεις είναι βαρύνουσες για τη ζωή τους, όπως και ότι η ψήφος τους είναι ουσιαστική για την επίλυση καθημερινών προβλημάτων, παρότι η σύγκριση των δύο φύλων δείχνει ότι μόνο σ' αυτή την κατηγορία ηλικιών η σχετική διάδοση των αντιλήψεων είναι παραπλήσια⁴. Η αίσθηση πολιτικής αναρμοδιότητας των γυναικών άλλωστε, είναι σ' όλες τις περιπτώσεις μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των ανδρών, ακόμη και σε εκείνες τις κατηγορίες ατόμων (νέων και υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης) στις οποίες το φύλο φαίνεται να επιδρά λιγότερο διαφοροποιητικά. Δηλαδή, παρά την ομοιογενοποιητική επίδραση της νεαρής ηλικίας και του υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης στις αντιλήψεις των δύο φύλων, η μειονεξία την οποία συνεπάγεται για τις γυναίκες το φύλο τους δεν εξαλείφεται στο επίπεδο των αντιλήψεων, ούτε σ' αυτό των πρακτικών. Κι αυτό παρά το ότι, ενώ οι γυναίκες συνολικά αποδέχονται μαζικότερα από τους άνδρες το θεμιτό της ανδρικής πολιτικής πρωτοκαθεδρίας⁵, οι νέες το απορρίπτουν απόλυτα σαφώς μαζικότερα από τους νέους. Επίσης, ο χαμηλότερος βαθμός νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος στις αντιλήψεις των γυναικών είναι φανερός και στον τρόπο με τον οποίο αιτιολογούν τη μειωμένη εκπροσώπηση του φύλου τους στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων, όπου είδαμε ότι σ' όλες τις κατηγορίες ηλικιών, ακόμη και στην τρίτη ηλι-

4. Βλ. σσ. 95-97.

5. Βλ. σ. 110, σ. 112.

κία, οι γυναίκες την αποδίδουν μαζικότερα στην έλλειψη ισότητας ευκαιριών⁶.

Στο μέτρο που οι γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία, έχουν μεγαλύτερη αίσθηση πολιτικής αναρμοδιότητας, λόγω του μακραιώνος αποκλεισμού τους από το χώρο της πολιτικής, και αφού χαρακτηρίζονται σε μικρότερο βαθμό από αίσθηση υποκειμενικής συνάφειας με την πολιτική διαδικασία και τα αποτελέσματα της ψήφου τους, λόγω του ανδροκεντρικού χαρακτήρα της πολιτικής διαδικασίας (οι αποφάσεις στο επίπεδο της οποίας μέχρι πρόσφατα, πολύ λίγο επηρέαζαν τη γυναικεία τους υπόσταση), είναι αναμενόμενο ότι θα εκδηλώνουν μικρότερες συμμετοχικές τάσεις και λιγότερο διαδεδομένη εμπρακτική πολιτική συμμετοχή. Είδαμε πράγματι, ότι η δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος είναι λιγότερο διαδεδομένη στις γυναίκες σ' όλες τις κατηγορίες ηλικιών και τα επίπεδα εκπαίδευσης, όπως και η πολιτική ενημέρωση μέσω του τύπου, αλλά και η ανταλλαγή πολιτικών απόψεων, ιδιαίτερα με φίλους⁷. Η εμπλοκή σε προεκλογική εκστρατεία, εξάλλου, ελκύει σαφώς λιγότερο τις γυναίκες από τους άνδρες, ακόμη και στη νεότερη κατηγορία ηλικιών, όπου οι άνδρες παρουσιάζουν το χαμηλότερο ποσοστό για το φύλο τους⁸. Το κομματικό σύστημα, επίσης, αποτελεί σημείο αναφοράς σε μικρότερο βαθμό για τις γυναίκες, οι οποίες και σ' αυτό το επίπεδο υλοποιούν τη μικρότερη αποδοχή τους όσον αφορά τις θεσμοθετημένες πολιτικές δομές και διαδικασίες⁹.

Ωστόσο, είναι απαραίτητο να σημειώσουμε, ως προς τη συμμετοχική προδιάθεση, ορισμένα νεότερα στοιχεία ενδεικτικά της μεγαλύτερης ετοιμότητας των νέων γυναικών έναντι των νέων ανδρών¹⁰ να εμπλακούν άμεσα και προσωπικά σε δυναμικές μορ-

φές προώθησης των αιτημάτων τους (50,7% έναντι 42,7% προκρίνουν την προσωπική εμπλοκή σε συλλογικές διαδικασίες για την επίλυση τοπικού προβλήματος). Η συνδυασμένη επίδραση νεαρής ηλικίας, υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης και φύλου κάνει μάλιστα ακόμη πιο εμφανή¹¹ τη μεγαλύτερη ετοιμότητα των νέων και υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης γυναικών για εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία χωρίς διαμεσολαβήσεις. Την ίδια εικόνα βλέπουμε και στην υπεροχή των νέων και μορφωμένων γυναικών όσον αφορά τη δεοντολογική επιλογή της διαδήλωσης ως τρόπου έκφρασης πολιτικής διαφωνίας¹².

Είναι φανερό επομένως ότι, αν το στερεότυπο της μη συμμετοχικής γυναίκας επιβεβαιώνεται στην τρίτη ηλικία και στο χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, η προδιάθεση για ενεργό και προσωπική εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία δεν αποτελεί πρόνομο του ανδρικού φύλου, αφού, άλλωστε, ούτε σ' αυτό εμφανίζεται ιδιαίτερα ανεπτυγμένη όπως θα ήθελε το στερεότυπο του «υπερπολιτικοποιημένου» και συμμετοχικού Έλληνα. Επιπλέον, οι νέες υπερτερούν των νέων στην υιοθέτηση τύπων άμεσης πολιτικής παρέμβασης, με δεδομένο ότι και στα δύο φύλα είναι η νεότερη κατηγορία ηλικιών στην οποία (όταν παρατηρείται συμμετοχική προδιάθεση) οι μορφές δυναμικής εμπλοκής προκρίνονται μαζικότερα απ' ό,τι στη μέση ηλικία, στην οποία, και στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας του τέλους της δεκαετίας του '80, σημειώνεται υψηλότερο επίπεδο συμμετοχής στις θεσμοθετημένες συμμετοχικές διαδικασίες. Αυτή η αναντιστοιχία μεταξύ της μεγαλύτερης αποξένωσης των νέων γυναικών από την παραδοσιακή και θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία –και ιδιαίτερα από το κομματικό παιχνίδι– και της αυξημένης ετοιμότητάς τους για άμεση και προσωπική εμπλοκή σε δυναμικές μορφές διεκδίκησης, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι, στο βαθμό που η τάση ανάπτυξης νέων μορφών πολιτικής συμμετοχής, συμπληρωματικών ή εναλλακτικών προς την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, διακρίνεται και στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλ-

6. Βλ. σσ. 116-117.

7. Βλ. σ. 165, σ. 170, σσ. 175-176, σσ. 184-186. Στην περίπτωση ανταλλαγής πολιτικών απόψεων εξαίρεση αποτελούν οι γυναίκες πτυχιούχοι πανεπιστημίου, οι οποίες δηλώνουν ελαφρώς μαζικότερα από τους αντίστοιχους άνδρες ότι εμπλέκονται συχνά σε σχετικές διαδικασίες.

8. Βλ. σ. 216.

9. Βλ. σσ. 209-211.

10. Βλ. σ. 199.

11. Βλ. σσ. 200-201.

12. Βλ. σσ. 204-205.

τούρας ως απάντηση στην κρίση νομιμοποίησης του κομματικού, ιδιαίτερα, συστήματος, η τάση αυτή αφορά μαζικότερα το γυναικείο φύλο και ειδικά τις νεότερες εκπροσώπους του.

Παράλληλα, όπως ήδη είπαμε¹³, το νεότερικό αυτό φαινόμενο επιβάλλει να κάνουμε μια διαφοροποίηση, όσον αφορά τη μειωμένη συμμετοχικότητα των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας στο πλαίσιο του πολιτικού συστήματος, με βασική διαιρετική τομή την ηλικία και κατά δεύτερο λόγο το επίπεδο εκπαίδευσης: Μειωμένη πολιτική συμμετοχή για τις ηλικιωμένες (και ιδιαίτερα τις λειτουργικά αναλφάβητες) σύμφωνα με το παραδοσιακό πρότυπο της αίσθησης πολιτικής αναρμοδιότητας και ματαιότητας, και για τις νέες, μειωμένη επιθυμία εμπλοκής στις καθιερωμένες πολιτικές διαδικασίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας έναντι των νέων ανδρών, που συνοδεύεται, όμως, από αυξημένη ετοιμότητα για άμεση, προσωπική και δυναμική παρέμβαση για την επίλυση προβλημάτων που αφορούν την κοινότητα, στάση η οποία εκφράζει πάνω από τις μισές νέες γυναίκες. Αν τα δεδομένα του πολιτικού συστήματος ανάγουν σε απόλυτα πραγματιστική την εκτίμηση των ηλικιωμένων γυναικών, σχετικά με την αναποτελεσματικότητα της ενδεχόμενης παρέμβασής τους σε μια διαδικασία, η οποία λίγο τις αφορά ως κοινωνική κατηγορία με οριοθετημένους παραδοσιακούς ρόλους, παράλληλα η εμφανής αλώθηση των νεότερων από τις καθιερωμένες πολιτικές διαδικασίες και τους παραδοσιακούς (ανδροκεντρικούς) πολιτικούς θεσμούς, όπως είναι τα πολιτικά κόμματα, αποτελεί ένδειξη της κρίσης του ίδιου του πολιτικού συστήματος. Από αυτή την άποψη, είναι θεμιτή η υπόθεση που αναφέρθηκε παραπάνω¹⁴, σύμφωνα με την οποία η μειωμένη πολιτική συμμετοχή των γυναικών δεν αποτελεί σχόλιο για την πολιτικότητά τους, αλλά σχόλιο για το πολιτικό σύστημα, το οποίο όχι μόνο δεν κατάφερε να τις ενσωματώσει σαράντα χρόνια αφότου τις ανήγαγε σε πολίτες (όπως φαίνεται με σημείο αναφοράς τις ηλικιωμένες), αλλά επιπλέον ανέπτυξε και νέους παράγοντες που απομακρύνουν και

αποξενώνουν τα άτομα από την πολιτική διαδικασία, της οποίας η νομιμοποίηση στο επίπεδο των αντιλήψεων εμφανίζεται μειωμένη (όπως φαίνεται στις αντιλήψεις των νέων γυναικών).

Είναι απαραίτητο να υπογραμμίσουμε στο σημείο αυτό το αβάσιμο της υπόθεσης σχετικά με τις «πολιτικά αφελείς» ηλικιωμένες γυναίκες, και γενικότερα όσες βιώνουν περιοριστικά τους παραδοσιακούς τους ρόλους, οι οποίες δεν προσλαμβάνουν ως βαρύνουσα την πολιτική διαδικασία. Κι αυτό γιατί η ουσία της καθημερινότητάς τους βιώνεται ως κατά βάση ανεπηρέαστη από τις εξελίξεις στο επίπεδο του πολιτικού συστήματος, ενώ μια διάσταση της ανθρώπινης υπόστασής τους (η γυναικεία) παραμένει ουσιαστικά ανεξάρτητη από τα διακυβεύματα της πολιτικής διαδικασίας. Άρα, οι κοινωνικές συνθήκες που τις ωθούν στην πολιτική περιθωριοποίηση – περιθωριοποίηση η οποία για 15% περίπου του γυναικείου πληθυσμού συγκεκριμενοποιείται στην απόλυτη αποδοχή της υπαγωγής της πολιτικής και του καθορισμού της ψήφου στη σφαίρα αρμοδιοτήτων των ανδρών – είναι αυτές οι οποίες αποτελούν αρνητικό σχόλιο για το ίδιο το πολιτικό σύστημα που τις αποδέχεται, όπως αποδέχεται και τη γενικότερη κοινωνική οργάνωση που βασίζεται στις εξουσιαστικές σχέσεις των δύο φύλων, οι οποίες, για τις γυναίκες, συγκεκριμενοποιούνται στην καταπίεση και εκμετάλλευσή τους.

Συνεπώς, με βάση τα παραπάνω, μπορούμε θεμιτά να υποθέσουμε ότι η πολιτική φυσιογνωμία των γυναικών δεν είναι λιγότερο «πολιτική» από την αντίστοιχη των ανδρών επειδή οι γυναίκες δεν έχουν την ικανότητα να αντιληφθούν τη σημασία της πολιτικής διαδικασίας, σύμφωνα με το σχετικό στερεότυπο. Αυτό που διαφαίνεται ως εγκυρότερη υπόθεση σχετικά με τις αιτίες της μειωμένης εμπλοκής των γυναικών, νέων και ηλικιωμένων, στην πολιτική διαδικασία αφορά, όπως ήδη είπαμε, το χαμηλότερο επίπεδο νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος στις αντιλήψεις τους, το οποίο – παρότι οφείλεται σε διαφορετικούς παράγοντες ανάλογα με την ηλικιακή κατηγορία γυναικών στην οποία αναφερόμαστε – παραπέμπει σε τελική ανάλυση στον ανδροκεντρικό χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος που αντικατοπτρίζει στο πλαίσιο της πολιτικής διαδικασίας τις εξουσιαστικές κοινωνικές

13. Βλ. σ. 220.

14. Βλ. σ. 101.

σχέσεις των δύο φύλων. Είναι πράγματι λιγότερο ορατές στο χώρο της πολιτικής οι γυναίκες, όχι όμως επειδή είναι λιγότερο πολιτικά όντα από τους άνδρες, αλλά γιατί το ανδροκεντρικό μάτι δεν τις βλέπει εκεί όπου, και με βάση το πώς οριοθετεί το χώρο του πολιτικού.

Τα νεότερικά στοιχεία που αναφέρονται στην αυξημένη ετοιμότητα των νέων γυναικών για αμεσότερη εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία, δεν είναι βέβαια ανεξάρτητα από την αυξημένη έλξη την οποία ασκεί, όπως είδαμε, η Αριστερά στις νέες, και η οποία συγκεκριμενοποιείται τόσο με τη μαζικότερη αυτοτοποθέτησή τους στις τέσσερις πρώτες θέσεις του άξονα Αριστεράς/Δεξιάς (46% έναντι 33,3% για τους νέους άνδρες)¹⁵, όσο και με το χαρακτηρισμό της ιδεολογικής τους ταυτότητας ως «μάλλον αριστερής» (42,2% έναντι 33,2%)¹⁶. Η συγκεκριμένη διαφοροποίηση στην ιδεολογική ταυτότητα ανάλογα με το φύλο, που παρατηρείται μόνο στη νεότερη κατηγορία ηλικιών, γίνεται ακόμη πιο αξιοσημείωτη αν προσθέσουμε ότι, ενώ η Αριστερά ελκύει γενικά περισσότερο από τη Δεξιά τους νέους, η διαφορά στις νέες γυναίκες είναι σαφώς μεγαλύτερη (+24 εκατοστιαίες μονάδες) απ' ό,τι στους νέους άνδρες (+15 εκατοστιαίες μονάδες). Στην αυξημένη αυτή έλξη, την οποία ασκεί στις νέες η Αριστερά – η οποία δεν αποτελεί, βέβαια, ελληνική ιδιομορφία¹⁷, αλλά τεκμηριώνει την ύπαρξη «χάσματος φύλων» και στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας – είναι ιδιαίτερα αισθητή η πολωτική επίδραση του επιπέδου εκπαίδευσης, στο μέτρο που, ενώ οι αναλφάβητες δηλώνουν κατά 15,2% αριστερές και κατά 35,4% δεξιές, οι πτυχιούχοι πανεπιστημίου εμφανίζουν αντίστοιχα ποσοστά κατά 41,4% και 19,5%¹⁸.

Γενικότερα, η συσχέτιση φύλου και ιδεολογικής τοποθέτησης επιβάλλει να υπογραμμίσουμε αφενός ορισμένες ενδείξεις που συγκρούονται με το στερεότυπο της συντηρητικότητας των γυναι-

κών, και αφετέρου ενδείξεις που ενισχύουν την υπόθεση περί εξαιρετικά σημαντικών εσωτερικών διαφοροποιήσεων στο πλαίσιο της «γυναικείας» πολιτικής φυσιогνωμίας, διαφοροποιήσεις τέτοιες που δεν συναντώνται στους άνδρες, και οι οποίες με έμφαση καταρρίπτουν τη γυναικεία πολιτικότητα ως ενιαία αναλυτική κατηγορία. Παράλληλα, είναι αξιοσημείωτες οι ενδείξεις που αφορούν τη νεότερικότητα και τη ριζοσπαστική μετεξέλιξη του γυναικείου εκλογικού σώματος του τέλους της δεκαετίας του '80 όσον αφορά την ιδεολογική τοποθέτηση, οι οποίες δεν σημειώνονται αντίστοιχα στους άνδρες και, τέλος, οι ενδείξεις για τη διαφοροποιημένη επίδραση της ηλικίας στην πολιτική κοσμοαντίληψη ανδρών και γυναικών συγκεκριμένης πολιτικής γενιάς. Οι ενδείξεις αυτές ανάγουν την ηλικία σε πολύ σημαντικότερη διαιρετική τομή στην ιδεολογική τοποθέτηση των γυναικών απ' ό,τι των ανδρών. Είναι σημαντικό εξάλλου να υπογραμμίσουμε ότι, στο πλαίσιο του ίδιου ιδεολογικού χώρου, οι γυναίκες εμφανίζονται σε πολλές περιπτώσεις μαζικότερα ως φορείς νεοτερικών κοινωνικών αντιλήψεων έναντι των ανδρών, κάτι που ισχύει για την Αριστερά αλλά και για τη Δεξιά.

Η εντονότατη συσχέτιση νεαρής ηλικίας και υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου με την αριστερή ταυτότητα των γυναικών είναι ενδεικτική και των παραγόντων που συμβάλλουν στη διαμόρφωσή της. Η αμφισβήτηση του περιοριστικού χαρακτήρα των παραδοσιακών γυναικείων ρόλων, η οποία συνοδεύει τις αλλαγές που εμφανίστηκαν τα τελευταία χρόνια στην πραγματικότητα των σχέσεων των δύο φύλων και των προτύπων που τα αφορούν, και η μαζική αποδοχή ορισμένων αντιλήψεων περί του θεμιτού της «ισότητας» των φύλων, συνοδεύονται, όπως φαίνεται, από διαδικασίες γενικότερης κοινωνικής και ειδικότερης πολιτικής αμφισβήτησης, η οποία εκφράζεται και μέσω αριστερής ταυτότητας. Η συνειδητοποίηση του μη αποδεκτού της καταπίεσης, την οποία συνεπάγεται το γυναικείο φύλο, από εκείνους τους φορείς του οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα να τη συνειδητοποιήσουν, σε συνδυασμό με την ιστορική πρόσληψη της Αριστεράς ως οράματος και ως πολιτικής καταπολέμησης των διακρίσεων, λειτούργησαν ενισχυτικά στο τέλος της δεκαετίας του '80 υπέρ της διάδο-

15. Βλ. σ. 228.

16. Βλ. σ. 233.

17. Βλ. σσ. 236-237.

18. Βλ. σ. 237.

σης της αριστερής ταυτότητας στις νέες, οι οποίες εξάλλου χαρακτηρίζονται και από υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου. Είναι όμως απαραίτητο να υπενθυμίσουμε ότι τα στοιχεία που αναφέρονται εδώ, καταγράφουν τις τελευταίες στιγμές της Αριστεράς πριν από την κρίση, με αποτέλεσμα να ανάγεται σε εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η διερεύνηση της συσχέτισης ηλικίας/συνείδησης φύλου/ιδεολογικής τοποθέτησης των γυναικών στη σημερινή συγκυρία, συσχέτιση η οποία είναι αναμενόμενο ότι θα εμφανίζεται διαφοροποιημένη.

Δεν θα πρέπει να μας εντυπωσιάζει το ότι η αμφισβήτηση του θεμιτού της κατωτερότητας στην κοινωνική θέση των γυναικών, η οποία εκφράζεται και μέσω αριστερής ταυτότητας, παρατηρείται στις γυναίκες εκείνες οι οποίες είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι είναι οι λιγότερο καταπιεσμένες και αυτές που βιώνουν λιγότερο περιοριστικά τους «γυναικίους» ρόλους. Γιατί, βέβαια, δεν αρκεί η καταπίεση για τη δημιουργία αμφισβήτησης, αλλά προϋποτίθεται και η διαμόρφωση κοινωνικών και πολιτισμικών συνθηκών που δυνητικά επιτρέπουν τη συνειδητοποίηση του προβληματικού χαρακτήρα της κοινωνικής θέσης των γυναικών. Οι συνθήκες αυτές είναι εμφανέστερες στις νεότερες γυναίκες, και στις γυναίκες που έχουν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, οι οποίες, συνεπώς, εμφανίζουν και υψηλότερο επίπεδο συνείδησης φύλου.

Είδαμε προηγουμένως ότι είναι γενικευμένη η αντίληψη των γυναικών ότι αποτελούν ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία, με συγκεκριμένη «ταυτότητα φύλου», στο μέτρο που μειοψηφούν όσες δεν προσλαμβάνουν ως κατώτερη την κοινωνική θέση των εκπροσώπων του φύλου τους. Η μαζική και συγκροτημένη «ταυτότητα φύλου», που διαφαίνεται στις γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία, δεν αντιστοιχεί όμως σε ανάλογη ανάπτυξη της «συνείδησης φύλου» των φορέων της. Δηλαδή, από το σύνολο των γυναικών που αντιλαμβάνονται την κοινωνική τους θέση ως διαφορετική/κατώτερη από αυτή των ανδρών, ορισμένες αλλά μαζικές κατηγορίες γυναικών την προσλαμβάνουν ως προβληματική και μη αποδεκτή, όπως και την πολιτική περιθωριοποίηση που τους επιφυλάσσεται, ενώ άλλες (λιγότερες) την αντιλαμβάνονται ως φυσική

ή τουλάχιστον ως αναμενόμενη και αποδεκτή¹⁹. Αν αυτή η τελευταία αντίληψη εκφράζει γύρω στο 15% του συνόλου των γυναικών, το πλέον παραδοσιακό πρότυπο αντιλήψεων για την κοινωνική και πολιτική θέση των γυναικών, ως δομημένο και συγκροτημένο σύστημα αντιλήψεων με εσωτερική συνοχή, παρουσιάζει πολύ μικρότερη διάδοση. Το στοιχείο αυτό είναι ενδεικτικό της παρείσφρησης νεοτερικών απόψεων ακόμη και στο σύστημα αντιλήψεων των πλέον παραδοσιακών γυναικών. Αντίθετα, το θεωρούμενο ως «φεμινιστικό» πρότυπο αντιλήψεων παρουσιάζεται ως συμπαγές και συγκροτημένο με πολύ μεγαλύτερη διάδοση, στοιχείο αξιοσημείωτο όσον αφορά την ελληνική πολιτική κουλτούρα του τέλους της δεκαετίας του '80, στην οποία η μη αποδοχή του θεμιτού της γυναικείας κατωτερότητας και της σχετικής πολιτικής περιθωριοποίησης σαφώς υπερέχει ως συγκροτημένο πρότυπο αντιλήψεων, τόσο από την άρνηση της ύπαρξής τους όσο και από την αποδοχή²⁰.

Διερευνώντας τις διαβαθμίσεις του επιπέδου συνείδησης φύλου των Ελληνίδων με βάση έναν τετράβαθμο δείκτη, είδαμε²¹ ότι, σαφώς πάνω από τις μισές εμφανίζουν μέσο ή υψηλό, ενώ είναι ενδιαφέρον να υπενθυμίσουμε ότι σχεδόν μία στις τέσσερις, που κατατάσσονται στην κατηγορία γυναικών με υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, συμφωνούν τουλάχιστον με πέντε από τις έξι παρακάτω αντιλήψεις: Οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες και γι' αυτό υποαντιπροσωπεύονται στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων, η κοινωνική θέση των Ελληνίδων δεν είναι ικανοποιητική, η κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί, η φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών πρέπει να αποτελεί υπόθεση και των δύο συζύγων, οι γυναίκες πρέπει να εργάζονται συνεχώς έως τη σύνταξη, ενώ παράλληλα διακρίνονται για θετική πρόσληψη φεμινιστικών ομάδων και οργανώσεων.

Το επίπεδο συνείδησης φύλου των γυναικών εμφανίζει έντο-

19. Βλ. σ. 109.

20. Βλ. σσ. 137-138.

21. Για τη σχετική μέτρηση και τις διαβαθμίσεις της, βλ. σσ. 150-151.

νη θετική συσχέτιση με τις επιμέρους πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις τους, κατά τρόπο ο οποίος κάνει φανερό ότι, κατά κανόνα, υψηλότερο επίπεδο συνείδησης φύλου σημαίνει παράλληλα μεγαλύτερη αίσθηση συνάφειας με την πολιτική και απόδοση βαρύνουσας σημασίας στην ψήφο, υψηλότερο επίπεδο αίσθησης πολιτικής αρμοδιότητας και μεγαλύτερη συμμετοχική προδιάθεση και εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία. Οι διαφορές, μάλιστα, στις πολιτικές αντιλήψεις μεταξύ του υψηλότερου επιπέδου συνείδησης φύλου και της πλήρους έλλειψής του είναι στις περισσότερες περιπτώσεις εντυπωσιακά μεγάλες²² και εναρμονίζονται με αντίστοιχες διαφορές που παρατηρούνται με σημείο αναφοράς την ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης. Είναι προφανές, εξάλλου, ότι υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου εμφανίζουν κυρίως οι νεότερες και οι πιο μορφωμένες γυναίκες.

Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες που χαρακτηρίζονται από «φεμινίζουσες» απόψεις σχετικά με το μη αποδεκτό της κοινωνικής θέσης των γυναικών, υλοποιούν στο επίπεδο των πολιτικών αντιλήψεων και πρακτικών τη συνείδηση φύλου που τις χαρακτηρίζει είναι, όπως είπαμε, ενδεικτικός της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας αυτής της τελευταίας στο τέλος της δεκαετίας του '80: Το πέρασμα από το ένα επίπεδο συνείδησης φύλου στο άλλο είναι κυρίως ενδεικτικό ποσοτικών διαφορών στη διάχυση φεμινιζουσών απόψεων και συμμετοχικής προδιάθεσης και όχι ποιοτικών μεταβολών στην πρόσληψη της πολιτικής διαδικασίας και στους τρόπους επίλυσης του προβλήματος της κοινωνικής θέσης των γυναικών. Οι «συνειδητοποιημένες» γυναίκες στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, διεκδικούν κυρίως πιο ισότιμη συμμετοχή στην υπάρχουσα πολιτική διαδικασία και προωθούν την επίλυση του προβλήματος της κοινωνικής κατωτερότητας τους με βάση μια ισονομιστική λογική, που παραπέμπει κυρίως σ' ένα συγκεκριμένο είδος πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ²³.

22. Βλ. π.χ. σσ. 157-158.

23. Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι η επίδραση του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ δεν περιορίζεται στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται ορισμένες γυναίκες το ζήτημα της κοινωνικής κατωτερότητας του φύλου τους

Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, η επίλυση του σχετικού προβλήματος προωθείται στο πλαίσιο και με τους όρους του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, το οποίο (αν και κριτικά) νομιμοποιείται μαζικότερα στις αντιλήψεις τους, όπως φαίνεται και από την αυξημένη (σε σχέση με τις άλλες γυναίκες) επιθυμία συμμετοχής την οποία εκφράζουν.

Συνεπώς, το υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, στη συντριπτική πλειονότητα των γυναικών οι οποίες χαρακτηρίζονται από αυτό, αποτελεί έκφραση ενός τύπου γυναικείας ταυτότητας που δεν είναι κυριαρχικά ούτε ουσιαστικά φεμινιστική, με αποτέλεσμα το «φεμινιστικό» στην ελληνική πολιτική κουλτούρα να αποτελεί και αυτό, με το δικό του τρόπο, αποδοχή της ανδροκεντρικής λογικής, διεκδίκηση ουσιαστικά «ανδρικής» ταυτότητας και αποδοχή, σε τελική ανάλυση, του θεμιτού της γυναικείας υποτέλειας με πιο εκλεπτυσμένες και «σύγχρονες» μορφές²⁴. Με αποτέλεσμα, δηλαδή, να είναι πολύ λίγο ουσιαστικά φεμινιστικό²⁵. Αν αυτό το τελευταίο αποτελεί τη ριζοσπαστική πολιτική έκφραση της μη αποδοχής της κοινωνικής κατωτερότητας των γυναικών, με παράλληλη συνειδητοποίηση του ότι η επίλυση του σχετικού προβλήματος δεν είναι δυνατό να συντελεστεί στο πλαίσιο και με τους όρους του υπάρχοντος ανδροκεντρικού συστήματος, είναι φανερό ότι αφορά μικρή μειονότητα του συνόλου των γυναικών με υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, οι οποίες αιτιολογούν κατά διαφορετικό τρόπο την ύπαρξη της γυναικείας καταπίεσης, δεν την αποδίδουν πρωταρχικά στη σφαίρα των προκαταλήψεων, και δεν εμφορούνται από την αντίληψη ότι ο «εκσυγχρονισμός» θα επιφέρει λύση· κατ' επέκταση, διαφοροποιούνται από τις άλλες ως προς τα μέσα της επιτυχούς καταπολέμησης του προβλήματος της κατωτερότητας που επιφυλάσσεται στην κοινωνική κατηγορία στην οποία ανήκουν, και δεν επιδιώκουν την εμπλοκή τους

και τις μεθοδεύσεις για την επίλυσή του, αλλά επεκτείνεται και στην κατηγορία γυναικών που δεν προσλαμβάνουν ως κατώτερη την κοινωνική τους θέση, θεωρώντας ότι το ζήτημα έχει λυθεί.

24. Βλ. σ. 159.

25. Βλ. σσ. 143-144.

στην υπάρχουσα/καθιερωμένη πολιτική διαδικασία και με τους δικούς της όρους.

Ένδειξη του μικρού ειδικού βάρους της διάδοσης αυτού του τύπου της φεμινιστικής κοσμοαντίληψης αποτελεί το ελάχιστο ποσοστό γυναικών που χαρακτηρίζονται από υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου και παράλληλα αρνούνται να αυτοτοποθετηθούν στον άξονα Αριστεράς/Δεξιάς. Ενώ, όπως είδαμε, στη σχετική κατηγορία γυναικών υπερέχει κατά πολύ η αριστερή ταυτότητα (44,2% έναντι 17% για τη δεξιά)²⁶, λιγότερο από μία στις δέκα γυναίκες που χαρακτηρίζονται από υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου αρνούνται τη σχετική διάκριση, στάση η οποία, για άλλους λόγους, είναι συνηθέστερη σε χαμηλότερο επίπεδο συνείδησης φύλου, ενώ εμφανίζει τη μεγαλύτερη διάδοση στις γυναίκες που χαρακτηρίζονται από μηδενική σχετική ανάπτυξη. Μπορούμε να υποθέσουμε συνεπώς ότι, τουλάχιστον όσον αφορά τις ελάχιστες γυναίκες (2,2% του συνόλου του δείγματος) οι οποίες συνδυάζουν υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου και άρνηση αυτοτοποθέτησης στον άξονα Αριστεράς/Δεξιάς, το υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου εκφράζει φεμινιστική συνείδηση. Εκφράζοντας άρνηση των πολιτικών δομών και των ιστορικών παραδοσιακών διαιρετικών τομών στο επίπεδο της ιδεολογίας και της πράξης – οι οποίες, αντίθετα, αποτελούν σημείο αναφοράς για τη μεγάλη πλειονότητα των γυναικών που χαρακτηρίζονται ως «συνειδητοποιημένες» στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας – η φεμινιστική αυτή συνείδηση λειτουργεί και ως αντίστοιχη πολιτική ταυτότητα. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι αποκλείεται η ύπαρξη φεμινιστικής συνείδησης και σε γυναίκες που δηλώνουν αριστερές, ιδιαίτερα μάλιστα σε ορισμένες, μέσης ηλικίας, για τις οποίες η Αριστερά αποτελεί μακρόχρονη αναφορά και συναισθηματικά, ενώ επιπλέον στο πλαίσιο της ενισχύθηκε η ανάπτυξη φεμινιστικής αμφισβήτησης.

Το υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, που αποτελεί μαζική έκφραση της ιστορικής συνείδησης των γυναικών στις σημερινές συνθήκες, συγκεκριμενοποιείται, στο επίπεδο της ελληνικής πο-

26. Βλ. σ. 240.

λιτικής κουλτούρας, όπως είδαμε, κυρίως μέσω αριστερής ταυτότητας, ενώ η φεμινιστική πολιτική ταυτότητα αποτελεί περιθωριακή έκφραση ορισμένων σχετικά νέων και υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου γυναικών. Παράλληλα, όμως, το ότι η απόρριψη της διάκρισης Αριστερά/Δεξιά μπορεί να απορρέει από διαμετρικά αντίθετη κοσμοαντίληψη, όπως αυτή που σηματοδοτείται από το υψηλότερο επίπεδο συνείδησης φύλου και αντίστοιχα από την πλήρη έλλειψή του, μας επαναφέρει στην υπόθεση που αφορά το ότι δεν είναι πάντα σαφές τι συνιστά νεότερο και τι παραδοσιακό στοιχείο στη γυναικεία πολιτική φυσιογνωμία.

Στο σημείο αυτό προβάλλει ως εύλογο το ερώτημα γιατί, τελικά, τόσο λίγες γυναίκες προβαίνουν σε ριζοσπαστική και δύναμι ανατρεπτική αμφισβήτηση του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, αν αυτό πράγματι αποτελεί πρόσθετο παράγοντα καταπίεσής τους, ως συμπυκνωμένη έκφραση της ανδροκρατικής δομής της κοινωνίας. Εξίσου εύλογη είναι όμως και η απάντηση που παραπέμπει στο ότι η ανάλυση των εξουσιαστικών δομών και σχέσεων που οριοθετούν τις συνθήκες κοινωνικής ύπαρξης δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά διαμέσου εννοιολογικών εργαλείων, τα οποία διαμορφώνονται και σημασιοδοτούνται στο πλαίσιο της ίδιας καταπιεστικής κοινωνικής πραγματικότητας την οποία στοχεύουν να μελετήσουν. Άρα είναι αναμενόμενο να αποτελεί ευκολότερη διέξοδο στις αντιλήψεις των γυναικών που συνειδητοποιούν την κοινωνική κατωτερότητα του φύλου τους, η διεκδίκηση ισότιμης παρουσίας στο υπάρχον πολιτικό παιχνίδι, δηλαδή «πιο δίκαιης», φυλετικά, κατανομής των πολιτικών ρόλων (διεκδίκηση η οποία εκδηλώνεται με αυξημένο πολιτικό ενδιαφέρον και συμμετοχική προδιάθεση αλλά, και στο επίπεδο των γυναικείων πολιτικών αρχηγεσιών μέσω αιτημάτων του τύπου τού 35%²⁷) και όχι η ριζοσπαστική αμφισβήτηση και η διεκδίκηση θεμελιακών αλλαγών στο χαρακτήρα και την ουσία του πολιτικού συστήματος και της γενικότερης κοινωνικής οργάνωσης. Η θεωρητική συγκρότηση της τελευταίας αυτής διεκδίκησης και η άρθρωσή της στο επίπεδο του πολιτικού λόγου, η οποία

27. Βλ. παραπάνω, σσ. 79 κ.ε.

επιχειρείται τις τελευταίες δεκαετίες στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος προσκρούει σε δυσκολίες, οι οποίες μοιάζουν ανυπέρβλητες ακριβώς γιατί αφορούν παγιωμένους τρόπους σκέψης και δεδομένα που προβάλλουν ως αμετάβλητα, ενώ προϋπόθεσή της είναι η θεωρητική αναοριοθέτηση ακόμη και της ίδιας της έννοιας της πολιτικής. Συνεπώς, ενώ η κοινή εμπειρία της καταπίεσης βιώνεται από μαζικές κατηγορίες γυναικών ως κοινωνικά προβληματική –πράγμα το οποίο αποτελεί νεότερο δεδομένο για την ελληνική πολιτική κουλτούρα της δεκαετίας του '80– ωστόσο δεν δημιουργεί κοινότητα στην αντίληψη που αφορά το χαρακτήρα, τις αιτίες και τους παράγοντες ανατροπής της εμπειρίας αυτής. Η πλειοψηφούσα σχετική αντίληψη, που καταχρηστικά αποκαλείται «φεμινιστική» στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και εναρμονίζεται με τη μεγάλη κοινωνική διάχυση νεοτερικών αντιλήψεων που παρατηρούνται σε γυναίκες και άνδρες τα τελευταία χρόνια²⁸, προωθεί την επίλυση του προβλήματος στο πλαίσιο του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, ενώ η μειοψηφούσα, φεμινιστική, αφορά τη θεωρητική πρόσληψη των σχέσεων εξουσίας των δύο φύλων με στόχο την κατάλυσή τους, πέρα και έξω από τα πλαίσια που τις οριοθετούν.

Η περιορισμένη διάδοση ουσιαστικά φεμινιστικών ανατρεπτικών αντιλήψεων ακόμη και σε εκείνες τις γυναίκες που εμφανίζουν υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, δηλαδή σε όσες προσλαμβάνουν ως μη αποδεκτή την κοινωνική κατωτερότητα που επιφυλάσσεται στο φύλο τους, προκύπτει και από τον τύπο των κυρίαρχων επιχειρημάτων τα οποία αφορούν τη διεκδίκηση πιο ισότιμης κατανομής πολιτικών ρόλων μεταξύ των δύο φύλων. Στο μέτρο που η άρνηση του ανδροκεντρικού χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος περιορίζεται σε κριτική του τελευταίου σύμφωνα με τη δική του λογική –και σε απόλυτη αρμονία με κάποιες αρχές της παράδοσης του φιλελευθερισμού που αποτελούν σημείο αναφοράς τόσο της σύγχρονης πολιτικής οργάνωσης όσο και της γυναικείας αμφισβήτησης– δεν καταφέρνει στις σύγχρονες συνθήκες να συγκροτηθεί θεωρητικά και να αρθρωθεί ως πολιτι-

28. Βλ. σσ. 145-147.

κός λόγος χωρίς α-ιστορικούς ανθρωπιστικούς συνειρμούς και αναφορά σε οράματα που προσλαμβάνονται ως απλοϊκά αν και συμπαθή, εκσυγχρονιστικά αν και, τελικά, ουτοπικά. Παράλληλα, κι αυτό από μια άποψη μοιάζει οξύμωρο, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του «φεμινιστικού» ή φεμινίζοντος προτύπου αντιλήψεων που χαρακτηρίζει μαζικά τις γυναίκες με υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου, συνεπάγεται και πολιτική φυσιογνωμία η οποία μοιάζει με την «ανδρική». Ενώ, βέβαια, είναι αναμενόμενη η σχετική αναλογία στο μέτρο που, όπως είδαμε, η σχετική κατηγορία γυναικών προσβλέπει σε μαζικότερη συμμετοχή στο υπάρχον πολιτικό σύστημα διαμορφώνοντας αντίστοιχη πολιτική συμπεριφορά, ωστόσο, παράλληλα, από πρώτη άποψη ενισχύει την προβληματική περί μεταφεμινιστικής ιστορικής περιόδου. Περιττεύει όμως πράγματι στις σημερινές συνθήκες η φεμινιστική αμφισβήτηση στο βαθμό που, αφενός η ισότητα των φύλων μοιάζει να επενδύεται μαζικά από θετική φόρτιση, και αφετέρου παρατηρείται γενικά σύγκλιση γυναικείας και ανδρικής πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς; Μια σύγκλιση η οποία είναι ιδιαίτερα αισθητή στη νεότερη κατηγορία ηλικιών, ενώ, παράλληλα, περισσότερες γυναίκες είναι ορατές στο πολιτικό προσκήνιο και περισσότερα θέματα που αφορούν τις γυναίκες εγγράφονται στην ημερήσια διάταξη;

Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε, στο σημείο αυτό, ότι ενώ η «γυναικεία» αμφισβήτηση του ανδροκεντρικού χαρακτήρα της πολιτικής διαδικασίας και της συνολικής κοινωνικής οργάνωσης (την οποία εκφράζει το υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου) δεν ταυτίζεται, με βάση όσα διατυπώθηκαν παραπάνω, με τη φεμινιστική, αποτελεί εντούτοις επιτυχία της φεμινιστικής θεωρίας και πράξης η μαζική αποδοχή του θεμιτού χαρακτήρα αξιών και αντιλήψεων που σχετίζονται με την ισότητα, παρά το ότι αυτές δεν εκφράζονται ως έκδηλα ανατρεπτικές αλλά ενσωματώνονται σ' ένα πλαίσιο εκσυγχρονιστικών τάσεων²⁹. Το νέο αυτό πλαίσιο συμβάλλει στη μετατροπή των όρων των εξουσιαστικών σχέσεων των δύο φύλων και συνεπώς απαιτεί νέες θεωρητικές επεξεργα-

29. Στο θέμα αυτό αναφέρομαι διεξοδικότερα παραπάνω, βλ. σ. 148.

οίες και νέα στρατηγική όσον αφορά την καταγγελία της γυναικείας καταπίεσης και την καταπολέμησή της στις νέες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες. Ωστόσο, οι αλλαγές αυτές, που αποτελούν κατακτήσεις των γυναικών, δεν αλλάζουν την ουσία της γυναικείας καταπίεσης αλλά μόνο το πλαίσιο της, ούτε αναιρούν τον εξουσιαστικό χαρακτήρα των σχέσεων των δύο φύλων και γι' αυτό δεν καθιστούν περιττή τη φεμινιστική αμφισβήτηση κάτω από την πίεση της οποίας συνετελέσθησαν. Η αναδίπλωση αυτής της τελευταίας, που συνοδεύει τις σχετικές αλλαγές, κάνει πάντως επιτακτική την υπογράμμιση της φαινομενικής αντίφασης που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική κουλτούρα του τέλους της δεκαετίας του '80 μεταξύ, αφενός της πολύ μεγάλης κοινωνικής διάχυσης φεμινιστικών απόψεων –με παράλληλη μαζική απόρριψη από την πλευρά των γυναικών του θεμιτού της κατώτερης κοινωνικής θέσης που τους επιφυλάσσεται– και αφετέρου της υποχώρησης της ανατρεπτικής φεμινιστικής οπτικής η οποία, σύμφωνα με ορισμένες από τις βασικότερες εκπροσώπους της, διανύει περίοδο κρίσης³⁰. Είναι βέβαια προφανής η σχέση μεταξύ των δύο φαινομένων, στο βαθμό που μπορούμε να υποθέσουμε ότι παραπέμπει στη λειτουργία των μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης, με αποτέλεσμα μόνο φαινομενικά να πρόκειται για αντίφαση. Εξάλλου η σχετικά εύκολη ενσωμάτωση/απονεύρωση νεοτερικών στοιχείων αποτελεί χαρακτηριστικό της κυρίαρχης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και δεν αφορά μόνο φεμινιστικές θέσεις αλλά και άλλους τομείς (όπως, για παράδειγμα, οικονομικές ανησυχίες και αντίστοιχα αιτήματα).

Συνοψίζοντας τα βασικά πορίσματα και τις υποθέσεις που απορρέουν από τη διερεύνηση της πολιτικής φυσιολογίας των γυναικών στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, θα πρέπει να επαναλάβουμε τα εξής σημεία:

α) Την *πολυπλοκότητα* του γυναικείου πολιτικού προτύπου, η οποία ανάγει σε μη γόνιμη επιστημονικά τη διχοτομική αναφο-

30. Για μια ενδιαφέρουσα ανταλλαγή απόψεων γύρω από το θέμα, βλ. *Δίψη*, 3, 1988, σσ. 23-31. Βλ. επίσης, Ε. Αβδελά, 1989, σσ. 6-9. Για την κρίση και το ζήτημα της «οικειοποίησης» από τον κρατικό λόγο φεμινιστικών διεκδικήσεων, βλ. Μ. Παπαγιαννάκη, Α. Φραγκουδάκη, 1989, σσ. 10-12.

ρά γυναίκες/άνδρες όσον αφορά την πολιτικότητα. Σ' αυτό το πλαίσιο είναι αξιοσημείωτα ως νεοτερικά στοιχεία αφενός η αυξημένη έλξη την οποία ασκεί η Αριστερά στις νέες γυναίκες στο τέλος της δεκαετίας του '80 (η οποία τεκμηριώνει την ύπαρξη «χάσματος φύλων» και στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας) και αφετέρου η μεγαλύτερη ετοιμότητα που χαρακτηρίζει τις ίδιες έναντι των νέων ανδρών για άμεση/προσωπική και δυναμική παρέμβαση στην πολιτική διαδικασία. Η μεγαλύτερη αυτή ετοιμότητα διαφαίνεται ως ακόμη πιο ενδιαφέρουσα αν την παραβάλουμε με τη μικρότερη έλξη την οποία ασκεί η συμμετοχή στη θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία στις γυναίκες, νέες και ηλικιωμένες, έναντι των αντίστοιχων αντρών.

β) Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η μεταβλητή της ηλικίας/γενιάς στη συσχέτισή της με πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις των δύο φύλων, όπου φαίνεται ότι για τις γυναίκες η μεταβλητή αυτή αποτελεί πολύ σημαντικότερη διαιρετική τομή απ' ό,τι για τους άνδρες, κάτι που ισχύει και όσον αφορά το επίπεδο εκπαίδευσης. Αντίθετα, η διάκριση επαγγελματικά εργαζόμενη/νοικοκυρά λειτουργεί πολύ λιγότερο προσδιοριστικά στις αντιλήψεις των γυναικών από την ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης. Παράλληλα, η σύγκριση της πολιτικής φυσιολογίας των νέων ενισχύει την υπόθεση περί σύγκλισης γυναικείας και ανδρικής πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς, σύγκλιση η οποία υποβοηθείται και από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της «συνείδησης φύλου» όπως αυτή μαζικά εκφράζεται στις νέες.

γ) Τη βασική διαφοροποίηση στην κοσμοαντίληψη γυναικών και ανδρών, η οποία εντοπίζεται στο επίπεδο της νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος στην πολιτική τους πρόσληψη και όχι σ' αυτό της πολιτικότητας των αντιλήψεων. Η παρατηρούμενη χαμηλότερη συμμετοχική προδιάθεση και έμπρακτη συμμετοχή των γυναικών, παραπέμπει ακριβώς στο χαμηλότερο βαθμό νομιμοποίησης με τον οποίο επενδύεται στις αντιλήψεις τους το πολιτικό σύστημα, κι αυτό είτε αποδέχονται την κατωτερότητα και την υποτέλειά τους (όπως οι ηλικιωμένες) είτε την απορρίπτουν αντιμετωπίζοντάς την ως κοινωνικό πρόβλημα (όπως οι νεότερες και όσες έχουν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης).

δ) Το ότι το διχοτομικό πρότυπο νεοτερικό/παραδοσιακό δεν περιγράφει τη γυναικεία πολιτικότητα, στο μέτρο που δεν είναι πάντα σαφές το τι συνιστά νεοτερικό στοιχείο στη γυναικεία κοσμοαντίληψη. Η ίδια στάση, από την οποία απορρέουν αντίστοιχες πρακτικές μπορεί να παραπέμπει σε ορισμένες περιπτώσεις στο παραδοσιακό πρότυπο της αποδοχής της γυναικείας πολιτικής υποτέλειας, και σε άλλες σ' αυτό της απόρριψης της υπάρχουσας πολιτικής διαδικασίας που ανάγεται στον ανδροκεντρικό χαρακτήρα της.

ε) Τη μαζικότερη ύπαρξη ταυτότητας φύλου η οποία διακρίνεται στην κοσμοαντίληψη των γυναικών, στο βαθμό που αυτές αυτοπροσδιορίζονται ως άτομα που βρίσκονται σε κατώτερη κοινωνική θέση με παράλληλη μαζική διάδοση *συνείδησης φύλου*, η οποία συγκεκριμενοποιείται στην απόρριψη της κοινωνικής κατωτερότητας που τους επιφυλάσσεται. Οι γυναίκες που αποδέχονται ως φυσική την κοινωνική τους υποτέλεια και την πολιτική τους χειραγωγή δεν ξεπερνούν το 15% του συνόλου και εντοπίζονται κυρίως στην τρίτη ηλικία και στο χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, ενώ επίσης σχετικά λίγες είναι οι γυναίκες που δεν προσλαμβάνουν ως κατώτερη την κοινωνική τους θέση, και οι οποίες, ενδεχομένως, διατυπώνουν τη σχετική αντίληψη υπακούοντας σε πολιτικές σκοπιμότητες ή τουλάχιστον πεπεισμένες για την αποτελεσματικότητα της σχετικής πολιτικής του κόμματος με το οποίο μαζικότερα ταυτίζονται (ΠΑΣΟΚ).

στ) Τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της *συνείδησης φύλου* που διακρίνεται σε μαζικές κατηγορίες γυναικών: Το λεγόμενο φεμινιστικό πρότυπο αντιλήψεων, που βρίσκει μεγάλη διάδοση τόσο ως προς τις επιμέρους συνιστώσες του όσο και ως συγκροτημένο πρότυπο κοινωνικής και πολιτικής πρόσληψης, αποτελεί γυναικείο αλλά όχι ουσιαστικά φεμινιστικό πρότυπο, στο βαθμό που αποδέχεται τους βασικούς όρους της καθιερωμένης πολιτικής διαδικασίας, δεν προσλαμβάνει τις σχέσεις των δύο φύλων ως εξουσιαστικές, και αντιμετωπίζει τη μειωμένη γυναικεία πολιτική παρουσία ως παθολογική παρέκκλιση, η οποία μπορεί να θεραπευτεί στο πλαίσιο του υπάρχοντος συστήματος. Το «φεμινιστικό», δηλαδή, στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας

προβάλλει κυρίως ως εκσυγχρονισμένη και εκσυγχρονιστική εκδοχή του παραδοσιακού προτύπου που αφορά το δευτερεύοντα γυναικείο ρόλο, και όχι ως ανατρεπτικό αίτημα, ενώ αυτό το τελευταίο διαφαίνεται ως περιθωριακό ποσοτικά. Έτσι, η συνείδηση φύλου των γυναικών, όπως εκφράζεται στο τέλος της δεκαετίας του '80, λειτουργεί κυριαρχικά ως δίαυλος αυξημένης συμμετοχικής προδιάθεσης και έμπρακτης πολιτικής συμμετοχής στην υπάρχουσα πολιτική διαδικασία και όχι ως πηγή ριζοσπαστικής αμφισβήτησης, ενώ, παράλληλα, παρουσιάζει ουσιαστική συνάφεια με την αριστερή κοσμοαντίληψη.

2. Πολιτική ανάλυση και γυναίκες: Υποθέσεις και προοπτικές

Σύμφωνα με όσα είπαμε παραπάνω, είναι φανερό στη σημερινή συγκυρία η τάση σύγκλισης γυναικείας και ανδρικής πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς, υπόθεση η οποία βασίζεται στις ομοιότητες της πολιτικής φυσιογνωμίας των νέων σε αντίθεση με τις σημαντικές διαφορές που παρατηρούνται στους μεγαλύτερους, ανάλογα με το φύλο. Γεννάται, συνεπώς, εύλογα το ερώτημα, μήπως η μεταβλητή του φύλου χάνει μέρος της ουσιαστικής βαρύτητας που της αποδώσαμε. Ιδιαίτερα μάλιστα, αν υποθέσουμε ότι η σχετική αλλαγή παραπέμπει πρωταρχικά στις διαφορετικές κοινωνικοποιητικές εμπειρίες των νεότερων γενεών και όχι στη θέση στον κύκλο ζωής των ατόμων.

Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ο τύπος των σχέσεων των δύο φύλων, που είναι κυρίαρχος σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, είναι αυτός που καθορίζει το πώς οι ίδιες δομές καταπίεσης —όπως για παράδειγμα η ταξική συγκρότηση ή η πολιτική εξουσία— επιδρούν συγχρόνως σε γυναίκες και άνδρες κατά αντίστοιχο τρόπο αλλά και διαφορετικά. Γι' αυτό όχι μόνο δεν νομιμοποιείται ο περιφερειακός ρόλος που συνήθως αποδίδεται στο φύλο στο πλαίσιο της πολιτικής ανάλυσης και θεωρίας, αλλά, αντίθετα, η έννοια των *σχέσεων των φύλων* ανάγεται σε κεντρικό σημείο αναφοράς, στο βαθμό που, ως δομικό στοιχείο του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων, συμβάλλει στη συγκρότηση του

πλαίσιου όπου δρουν ή δεν δρουν, σκέφτονται και αυτοπροσδιορίζονται πολιτικά γυναίκες και άνδρες. Συνεπώς, η καθιερωμένη αναφορά στο άτομο χωρίς φύλο ως φορέα πολιτικής πρόσληψης και δράσης είναι παραπλανητική επιστημονικά, αλλά και χωρίς ουσία κοινωνικά, τόσο παλαιότερα, όταν η απόκλιση γυναικείας και ανδρικής πολιτικής συμπεριφοράς ήταν σαφώς μεγαλύτερη, όσο και σήμερα. Το ίδιο ισχύει και για τη φαινομενική οικουμενικότητα της έννοιας του πολίτη, η οποία αποκρύπτει την ύπαρξη ενός φάσματος διαφορετικών κοινωνικών θέσεων που καθορίζουν τον τρόπο άσκησης του σχετικού ρόλου, ενώ, ακόμη και οι ενδεχόμενες ομοιότητες μπορεί να υποκρύπτουν ουσιαδείς διαφορές στην κοσμοαντίληψη ατόμων διαφορετικού φύλου.

Παράλληλα, είναι αναμενόμενο ότι αλλαγές στην ιστορική συνείδηση των γυναικών εκφράζονται και ως αλλαγές στην πολιτική τους κοσμοαντίληψη. Το ότι στη σημερινή συγκυρία η μη αποδοχή του θεμιτού της γυναικείας καταπίεσης εκφράζεται κυρίως με αυξημένη συμμετοχική προδιάθεση στην πολιτική διαδικασία, δεν ανάγει σε δεδομένη τη σχετική τάση, ενώ είναι θεμιτή η υπόθεση ότι, στο βαθμό που η συνείδηση φύλου των γυναικών θα μετεξελιχθεί σε φεμινιστική συνείδηση, η απόκλιση γυναικείας και ανδρικής πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς θα παρουσιάσει νέα αύξηση και ποιοτική διαφοροποίηση.

Εξάλλου, παρότι η πολυπλοκότητα της πολιτικής φυσιογνωμίας των γυναικών ανάγει σε ελάχιστα ευριστική τη γενικευτική αναφορά στη «γυναικεία πολιτική κουλτούρα», εντοπίζονται πράγματι επιμέρους εκφράσεις της πολιτικότητας των γυναικών, οι οποίες παραπέμπουν στη «γυναικεία»³¹ πολιτική πρόσληψη με την έννοια ότι απορρέουν από τη μη αποδοχή της κατωτερότητας στην κοινωνική τους θέση. Τόσο η ενισχυμένη αριστερή αυτοτοποθέτηση των νέων γυναικών, όσο και η αυξημένη ετοιμότητά τους για άμεση και δυναμική παρέμβαση στην πολιτική διαδικασία συνδέονται με το υψηλό επίπεδο συνείδησης φύλου που τις χαρακτηρίζει, αποτελώντας παράλληλα συστατικά στοιχεία μιας γυναικείας πολιτικής κουλτούρας εν τω γίνεσθαι. Συνεπώς, και

31. Για τη σχετική προβληματική, βλ. παραπάνω, σσ. 66-70.

πέρα από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της στο τέλος της δεκαετίας του '80, η συνείδηση φύλου, δηλαδή το φύλο, όπως βιώνεται και εκφράζεται από τις γυναίκες, αποτελεί εξαιρετικά σημαντικό σημείο αναφοράς για την πολιτική ανάλυση, ως μία από τις κεντρικές πολιτισμικές συνιστώσες της συνολικής πολιτικής διαδικασίας.

Η στερεότυπη πρόσληψη της γυναικείας πολιτικότητας, που συνήθως συνοδεύει την υποτίμηση του φύλου στην πολιτική ανάλυση, παραπέμπει περισσότερο στην ανδροκεντρική φαντασίωση σχετικά με τη δομή της κοινωνίας και τον δεδομένο κεντρικό ρόλο των ανδρών, παρά στην πραγματική πολιτική φυσιογνωμία των γυναικών. Το ίδιο ισχύει και για τη σχεδόν αξιωματική υπόθεση, που διαφαίνεται στις πολιτολογικές μελέτες σχετικά με τον λειτουργικό, άρα δεδομένο και κοινωνικά αποδεκτό, χαρακτήρα της κοινωνικής κατανομής των ρόλων μεταξύ των δύο φύλων, η οποία συνεπώς δεν προσλαμβάνεται ως προβληματική για τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και τη θεωρία και πράξη της δημοκρατίας. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, δεν εκπλήσσει το ότι η μειωμένη γυναικεία πολιτική συμμετοχή αποδίδεται στις ίδιες τις γυναίκες και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία τους, και όχι στο πολιτικό σύστημα, τον τρόπο λειτουργίας του και την ευρύτερη δομή της κοινωνίας όπου εντάσσεται. Η καθιερωμένη Πολιτική Επιστήμη αντιστέκεται σθεναρά στην αναγκαιότητα αναγνώρισης της πολιτικής σημασίας και του πολιτικού χαρακτήρα της μειωμένης γυναικείας πολιτικής συμμετοχής στις τυπικές πολιτικές διαδικασίες, αφενός γιατί, λανθανόντως, αποδέχεται θεωρητικά τον αυστηρό διαχωρισμό δημοσίου και ιδιωτικού χώρου, και κατ' επέκταση την αμοιβαία αλληλοαναιρούμενη κατανομή των χαρακτηριστικών των ατόμων που εντάσσονται στους δύο χώρους, και, αφετέρου, γιατί λανθανόντως και πάλι, αξιολογεί ως σημαντικότερο ότι, σύμφωνα με τις προϋποθέσεις, παραπέμπει στο ανδρικό φύλο απ' ό,τι στο γυναικείο. Κατ' αυτό τον τρόπο παρακάμπτονται και τα προβλήματα που αναφέρονται στο επίπεδο της θεωρίας της δημοκρατίας, και τα οποία απορρέουν από την αποδοχή της συνύπαρξης της πολιτικής ισότητας γυναικών και ανδρών με τη συνεχώς αναπαραγόμενη και θεμιτή στις κυρίαρχες αντιλήψεις κοινωνική ανισότητά τους.

Στο βαθμό που γίνεται αποδεκτό ότι η γυναικεία πρόσληψη της κοινωνικής θέσης των εκπροσώπων του φύλου τους ως προβληματικής έχει βαρύνουσα σημασία για τη συνολική πολιτική φυσιογνωμία των γυναικών –αφού οριοθετεί, όπως είδαμε, τον τρόπο με τον οποίο είναι διαμορφωμένες βασικές στάσεις και αντιλήψεις τους– τότε θα πρέπει να αναγνωρίσουμε και τη βαρύτητα της υπάρχουσας κοινωνικής κατανομής των ρόλων των δύο φύλων, όσον αφορά τη φυσιογνωμία του συνολικού πολιτικού συστήματος (και όχι μόνο την πολιτική φυσιογνωμία των γυναικών). Κατ' επέκταση, θα πρέπει να αμφισβητήσουμε τον απόλυτο διαχωρισμό που αυτόματα αποδέχονται καθιερωμένες πολιτολογικές υποθέσεις μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου. Εξάλλου, στο μέτρο που είναι γενικά αποδεκτό ότι οι «ιδιωτικοί» ρόλοι των γυναικών επιδρούν στον τρόπο με τον οποίο εντάσσονται στο πολιτικό σύστημα, αλλά και ότι αυτό το τελευταίο επιδρά στην άσκηση των πρώτων, είναι αναμενόμενο ότι η αντίληψη που αμφισβητεί τη «φυσικότητα» των κοινωνικών ρόλων και της κατανομής τους, θα επιδρά και στο πώς προσλαμβάνεται η πολιτική διαδικασία και η ίδια η έννοια του «πολιτικού», συμβάλλοντας στη μετεξέλιξή τους. Η εντυπωσιακή διαφορά στη συνολική πολιτική πρόσληψη νέων και ηλικιωμένων γυναικών ανάγει σε απόλυτα θεμιτή την υπόθεση ότι, αφενός κοινωνικές διεργασίες που μοιάζουν απόρροια συναίνεσης είναι ουσιαστικά κοινωνικά καταναγκαστικές, ακόμη και όταν δεν γίνονται αντιληπτές ως τέτοιες από τα άτομα που τις υφίστανται, και αφετέρου, ότι οι διαφορές στην πολιτική φυσιογνωμία γυναικών και ανδρών ανάγονται σε διαφορές που αφορούν τη σημερινή, υπάρχουσα (ανατρέψιμη;) κοινωνική τους θέση, τον τρόπο με τον οποίο τη βιώνουν, τους ρόλους και τις αναμονές που απορρέουν από αυτήν και τους στόχους στους οποίους προσβλέπουν, οι οποίοι είναι περισσότερο ή λιγότερο διαφοροποιημένοι. Οι ομοιότητες, εξάλλου, που παρατηρούνται στην πολιτική φυσιογνωμία των δύο φύλων σε συγκεκριμένες κατηγορίες ηλικιών αποτελούν πρόσθετο στοιχείο επιβεβαίωσης της σχετικής υπόθεσης.

Παράλληλα, οι διαφορές στην πολιτική πρόσληψη που παρατηρούνται στο εσωτερικό της κατηγορίας των γυναικών ανάλογα

με το αν αποδέχονται ή όχι την κοινωνική κατωτερότητα που τους επιφυλάσσεται και η οποία πρωταρχικά εκδηλώνεται στον «ιδιωτικό» χώρο, δρομολογούν αλλαγές στον «δημόσιο» καταδείχνοντας παράλληλα και τα όρια της σχετικής διάκρισης. Δηλαδή, αν η ισότητα μεταξύ ανίσων χαρακτηρίζει το πολιτικό σύστημα, η παγιωμένη αντίληψη περί διάκρισης ιδιωτικού και δημόσιου χώρου βάλλεται σημαντικά όταν τα θύματα της ανισότητας μαζικά τη συνειδητοποιούν και την απορρίπτουν. Οι αλλαγές στην πολιτική φυσιογνωμία των γυναικών (τις οποίες σηματοδοτεί η μεταβλητή της ηλικίας) που παραπέμπουν σε μεγάλο βαθμό στη μη αποδοχή της γυναικείας υποτέλειας, καθιστούν σήμερα περισσότερο από ποτέ φανερή την ιδεολογική λειτουργία νομιμοποίησης της καταπίεσης, αλλά και την έλλειψη εγκυρότητας της θεωρητικής αποδοχής της απόλυτης διάκρισης ιδιωτικού –δημοσίου χώρου.

Στο πλαίσιο της τελευταίας συσκοτίζονται οι πολλαπλές διασυνδέσεις και αλληλεξαρτήσεις των δύο χώρων, που αφορούν τόσο το ότι οι «ιδιωτικοί» ρόλοι δεν είναι αυτόνομοι ούτε δεδομένοι, αλλά καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από διαδικασίες που συντελούνται στον δημόσιο –όπως με μεγάλη επιτυχία επισήμανε η φεμινιστική κριτική του κράτους πρόνοιας– όσο και το ότι η συγκεκριμένη μορφή του δημοσίου επηρεάζεται ουσιαστικά από την εκμετάλλευση και την καταπίεση που υφίστανται οι γυναίκες στον ιδιωτικό, αλλά και από τις αλλαγές στις μορφές της καταπίεσης. Είναι επομένως επιβεβλημένο να υπογραμμίσουμε τις αδυναμίες της αντίληψης, που ακόμη και σήμερα είναι κυρίαρχη, σχετικά με τη διάκριση ιδιωτικού και δημοσίου χώρου, στο βαθμό που υποδηλώνει παράλληλα μια περιοριστική πρόσληψη του πολιτικού το οποίο αποκόβει από τις κοινωνικές διεργασίες που το συγκροτούν. Τόσο ο δημόσιος όσο και ο ιδιωτικός χώρος αποτελούν πεδία εξουσιαστικών σχέσεων και στους δύο χώρους εκδηλώνονται κοινωνικοί ανταγωνισμοί: οι δύο χώροι βρίσκονται σε εξάρτηση και επηρεάζονται αμοιβαία. Και οι δύο χώροι, συνεπώς, συμβάλλουν στη συγκρότηση του πολιτικού και στη (μεταβαλλόμενη) φυσιογνωμία του πολιτικού συστήματος.

Τελικά, τα ερωτήματα που αφορούν το φύλο των φορέων της

πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς δεν είναι περιφερειακά και δευτερεύουσας σημασίας, αλλά κεντρικά και ουσιαστικά, και η αντιμετώπισή τους αποτελεί προϋπόθεση για κάθε μελέτη της πολιτικής διαδικασίας που δεν αποδέχεται τη μυωπική ενατένιση της πραγματικότητας, και που αντιμετωπίζει το ενδεχόμενο της αναγκαιότητας αναοριοθέτησης των κεντρικών εννοιών, τις οποίες χρησιμοποιεί ως σημεία αναφοράς. Ωστόσο, είναι κεντρικά επειδή συμβάλλουν στη διαμόρφωση της φυσιολογίας του ίδιου του πολιτικού συστήματος και επειδή γεννούν νέα ερωτήματα των οποίων η απάντηση μοιάζει πλέον επιτακτική στο επίπεδο της πολιτικής θεωρίας, και όχι γιατί υπάρχουν εξαιρετικά σημαντικές διαφορές στον τρόπο με τον οποίο γυναίκες και άνδρες εντάσσονται και συμπεριφέρονται στο πλαίσιο του πολιτικού συστήματος, παρά τους δομικούς και ιδεολογικούς περιορισμούς της γυναικείας πολιτικής συμμετοχής.

Οι γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία, πράγματι εμπλέκονται λιγότερο στην πολιτική διαδικασία από τους άνδρες, και οι πολιτικές αντιλήψεις τους είναι ενδεικτικές χαμηλότερου βαθμού αίσθησης συνάφειας με αυτήν και υποκειμενικής αποτελεσματικότητας στο πλαίσιο της. Αλλά, αυτό είναι το ζητούμενο; Η σύγκριση δηλαδή της εμπλοκής των γυναικών με αυτή των ανδρών σε μια διαδικασία η οποία προσλαμβάνεται κυριαρχικά ως ανδροκεντρική, στην οποία οι γυναίκες έγιναν τυπικά αποδεκτές με μεγάλη υστέρηση και η οποία εμφανώς ανδροκρατείται; Και μάλιστα σύγκριση με όρους και αναλυτικές κατηγορίες οι οποίες αργότερα παραπέμπουν στην ανδρική εμπειρία; Στο πλαίσιο αυτής της λογικής και με βάση τον ανδροκεντρισμό της πολιτικής διαδικασίας, θα ήταν πιο θεμιτό να υπογραμμίσουμε ως αξιοσημείωτο το πόσο μοιάζουν ως πολιτικά όντα γυναίκες και άνδρες, ιδιαίτερα σε συγκεκριμένες κατηγορίες ηλικιών, και όχι το πόσο διαφέρουν. Και ακόμη περισσότερο αξιοσημείωτο, και ενδεικτικό μετεξέλιξεων με απρόβλεπτες ακόμη συνέπειες, να τονίσουμε ότι ορισμένες κατηγορίες γυναικών, σε πείσμα των στερεοτύπων και των προϋποθέσεων, εμφανίζονται ως πιο ριζοσπαστικές στις μορφές συμμετοχής που επιλέγουν, και μαζικότερα ως φορείς ανατρεπτικής ιδεολογίας και νεοτερικών αντιλήψεων από τους αντίστοιχους άνδρες.

Αν η πολιτική παραπέμπει σε σχέσεις εξουσίας, η ιδιαίτερη γυναικεία εμπειρία από το χώρο των εξουσιαστικών σχέσεων των δύο φύλων ενδιαφέρει συνεπώς ιδιαίτερα, ως εισφορά στην πολιτική διαδικασία, τόσο γνωστικά και ερευνητικά, όσο και κοινωνικά. Και ενδιαφέρει από τη σκοπιά τού τι καινούργιο έχει να εισφέρει, τι αλλαγές μπορεί δυναμικά να δρομολογήσει και πόσο θα συμβάλει στη μετεξέλιξη της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας τη γνωστική προσέγγιση της οποίας υποβοηθά. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, η μαζικότερη παρουσία γυναικών στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων δεν αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος αν οι εν λόγω γυναίκες, αποδεχόμενες τους όρους του παιχνιδιού –μεταξύ των οποίων είναι και η κοινωνική υποτέλεια των εκπροσώπων του φύλου τους– αποκτούν ανδρική ταυτότητα για να εμπλακούν με ανδρικούς όρους σ' ένα «ανδρικό παιχνίδι», στο οποίο εισφέρουν τη δική τους «γυναικεία» οπτική ως γραφική και νομιμοποιητική απόφαση ακόμη και της ίδιας της υποτέλειάς τους. Κι αυτό γιατί οι σχετικοί ρόλοι δεν έρχονται σε σύγκρουση με την πρόσληψη της παραδοσιακής γυναικείας κουλτούρας, που θεωρείται αποξενωμένη από την πολιτική, κυριαρχούμενη από άλλες αξίες και πρότυπα, αλλά επιτρέπεται σε επίλεκτες γυναίκες να υπερβούν τη θέση τους για να συμμετάσχουν στην πολιτική διαδικασία, ακόμη και σε ρόλους αποφασιστικούς, εκουγγρονίζοντάς την. Ερευνητικά, εξάλλου, λίγο εισφέρουν στη σφαιρικότερη προσέγγιση του πολιτικού και της πολιτικής διαδικασίας οι απλές στατιστικές συσχετίσεις φύλου και πολιτικής συμπεριφοράς. Μέσω της διχοτομικής λογικής τους, οι συσχετίσεις αυτές συμβάλλουν στη νομιμοποίηση της αντίληψης σύμφωνα με την οποία πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς και μέτρο σύγκρισης για τη γυναικεία είναι η ανδρική, ενώ παράλληλα συσκοτίζουν τις ομοιότητες στην πολιτική φυσιολογία των δύο φύλων, και δυσκολεύουν τη διερεύνηση των αιτιωδών σχέσεων, υπερτονίζοντας τις επιφανειακές (και όχι τις ουσιαστικές) διαφορές. Στη σημερινή συγκυρία, οι τελευταίες διακρίνονται συχνά ακόμη και όπου υπάρχει ταυτότητα πρακτικών στα δύο φύλα, αλλά βέβαια είναι ορατές μόνο στο μάτι που είναι διατεθειμένο να τις δει.

Αν η γυναικεία οπτική που απορρέει από τη βιωμένη κοινωνική εμπειρία του σχετικού φύλου έχει πολλά να εισφέρει στη σφαίρα της πολιτικής, δεν είναι η οπτική που απορρέει από τη μακρόχρονη καταπίεση και περιθωριοποίηση των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας, ούτε οι αξίες και οι στάσεις που απορρέουν άμεσα ή έμμεσα από την κατώτερη κοινωνική θέση των γυναικών. Δεν είναι δηλαδή οι παραδοσιακές «γυναικείες» αξίες, αξίες που γέννησε η υποτέλεια και η εξάρτηση, εκείνες που θα αποτελέσουν δυνητικά παράγοντα αναδιαμόρφωσης της πολιτικής διαδικασίας και της ίδιας της έννοιας του πολιτικού, ακόμη και όταν αυτές εκφράζονται μέσω της διεκδίκησης κάποιας (οριοθετημένης) θέσης στην πολιτική διαδικασία. Διεκδίκηση η οποία, με βάση το θεωρητικό πλαίσιο όπου προωθείται, συμβάλλει τελικά, και παρά τις προθέσεις των εκφραστών της, στην περαιτέρω (εκσυγχρονιστική) νομιμοποίηση του ανδροκεντρικού συστήματος. Η διαπραγμάτευση ευνοϊκότερων όρων για την «αντιπροσώπηση» των γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων μοιάζει συχνά με προσπάθεια καθησυχαστικής επιβεβαίωσης της αποδοχής της ανδρικής πρωτοκαθεδρίας, αποδεικνύοντας, παράλληλα, τον εύπλαστο χαρακτήρα και την ικανότητα της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας να αφομοιώνει (μέσω αλληπάλληλων παραμορφωτικών διαθλάσεων) ακόμη και στοιχεία που φαινομενικά τουλάχιστον βρίσκονται σε αντίθεση με βασικά δομικά χαρακτηριστικά της, όπως είναι ο ανδροκεντρισμός. Στην οριοθετημένη και μέτριοπαθή διεκδίκηση μεγαλύτερης γυναικείας παρουσίας στο πολιτικό προσκήνιο, η οποία προωθείται χωρίς παράλληλη καταγγελία του συστήματος εξουσιαστικών σχέσεων των δύο φύλων που είναι σύμφυτο με το χαρακτήρα του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, διαφαίνεται τελικά η αποδοχή της υποτελούς κοινωνικής θέσης των γυναικών, οι οποίες, σύμφωνα με τις παραδοσιακές αξίες που τους αποδίδονται, αυτοπροσδιορίζονται και πάλι ως άτομα δευτερεύουσας σημασίας. Χωρίς τη θεωρητική πρόσληψη του συστήματος σχέσεων των δύο φύλων ως εξουσιαστικών, με στόχο την κατάλυσή τους, ο γυναικείος διεκδικητικός λόγος παραμένει εγκλωβισμένος στη λογική του εκσυγχρονισμού, που σε τελική ανάλυση ανάγεται σε εκσυγχρονισμό της καταπίεσης.

Η παραπάνω γυναικεία οπτική, άλλωστε –η οποία παραπέμπει σε μια συγκεκριμένη θεώρηση της καταπίεσης των γυναικών ως παθολογικής παρέκκλισης που μπορεί σταδιακά να θεραπευτεί με δεδομένο το υπάρχον (ανδροκεντρικό) πολιτικό σύστημα– δεν εισφέρει ουσιαστικά στη μετεξέλιξη του περιεχομένου της δημοκρατικής θεωρίας και πράξης προς όφελος όλων, μετεξέλιξη η οποία διαφαίνεται ως ένα από τα βασικότερα κοινωνικά αιτήματα της σύγχρονης εποχής. Διότι για να αρχίσουν να γίνονται κοινωνικά ουσιώδεις και για τις γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία, οι ριζοσπαστικές δημοκρατικές αρχές της ελευθερίας και της ισότητας προϋποθέτουν την απόλυτη απόρριψη του θεμιτού της γυναικείας υποτέλειας, σε όλους τους τομείς, και όχι βέβαια απλώς τη διεκδίκηση μαζικότερης παρουσίας «επίλεκτων» γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο.

Αντίθετα, έκφραση του αιτήματος της ριζοσπαστικής μετεξέλιξης της δημοκρατίας, αλλά και στοιχείο υλοποίησής της, μοιάζουν να αποτελούν οι γυναικείες αξίες που διαμορφώνονται τα τελευταία χρόνια και οι οποίες σχετίζονται με την αυτογνωσία της κοινωνικής θέσης των γυναικών, τη μη αποδοχή της κοινωνικής κατωτερότητας που τους επιφυλάσσεται και την επιδίωξη του πολιτικού αυτοπροσδιορισμού τους: αξίες που διαφαίνονται στις πολιτικές αντιλήψεις και την πολιτική συμπεριφορά ορισμένων κατηγοριών γυναικών και οι οποίες τους επιτρέπουν δυνητικά να μιλήσουν σε μια άλλη γλώσσα, που είναι γυναικεία χωρίς να είναι υποτελής, που είναι «διαφορετική» χωρίς να είναι ανεπεξέργαστη, που είναι λιγότερο ανταγωνιστική χωρίς να είναι αλλοτριωμένη και που τελικά είναι δυναμική και μαχητική χωρίς να είναι ανδρική. Μια γλώσσα απελευθερωμένη από περιοριστικά σεξιστικά στερεότυπα ή μετριοπαθείς/συντετές διεκδικήσεις, και γι' αυτό απελευθερωτική για τις γυναίκες πρωτίστως, αλλά και για τους άνδρες, στο μέτρο που επιτρέπει να διαφανεί η δυνατότητα ενός άλλου τύπου σχέσης, αμεσότερης, του ατόμου με την πολιτική³², προϋδεάζοντάς μας σχετικά με το εφικτό της μετε-

32. Ενδεικτικά υπενθυμίζω τη μεγαλύτερη ετοιμότητα των νέων γυναικών έναντι των νέων ανδρών να εμπλακούν άμεσα και δυναμικά σε συλλογικές

ξέλιξης της φυσιογνωμίας της ίδιας της δημοκρατικής διαδικασίας. Συνεπώς, πρόκειται για μια γυναικεία οπτική στην οποία διαφαίνεται το όραμα μιας άλλης δομής των σχέσεων των δύο φύλων, και κατ' επέκταση, διατυπώνεται μια άλλη αντίληψη για την εξουσία, την κοινωνία, τη δημοκρατία, την πολιτική, επαληθεύοντας την υπόθεση ότι το «γυναικείο» και το «ανδρικό» αποτελούν σύνθετες και ιστορικά προσδιορισμένες κατηγορίες. Εάν αυτή η γυναικεία οπτική συμβάλλει στο να γίνει συνείδηση το ουσιαστικό μήνυμα που υποκρύπτει το κλασικό φεμινιστικό σύνθημα «το προσωπικό είναι πολιτικό», θα έχει συμβάλει παράλληλα και στη διαμόρφωση απάντησης σε ορισμένα από τα ερωτήματα που θέτουν ακατάπαυστα η πολιτική θεωρία και η πολιτική ανάλυση, και τα οποία αφορούν το κατά πόσο, με ποιες προϋποθέσεις και γιατί το πολιτικό (πρέπει να) είναι και (να) βιώνεται ως προσωπικό.

διαδικασίες που αφορούν την επίλυση τοπικών προβλημάτων. Βλ. σσ. 199-200. Η ετοιμότητα αυτή παραπέμπει στην έννοια του ριζοσπαστικού συμμετοχικού πολίτη, του οποίου η εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία δεν περιορίζεται στην άσκηση του εκλογικού δικαιώματος. Για τη σχετική έννοια και τις επιπτώσεις της παρουσίας αντίστοιχου τύπου πολιτών στη φυσιογνωμία και τη λειτουργία της δημοκρατίας, βλ. Ch. Mouffe, 1992, την εισαγωγή, και Sh. Wolin, 1992, σσ. 240-253.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Abzug, B., 1984, *Gender gap*, Boston, Houghton Mifflin Co.
- Adamson, N., Briskin, L., McPhail, M., 1988, *Feminist organizing for change*, Toronto, Oxford University Press.
- Almond, G.A., Bingham Powell, G., 1978, *Comparative politics*, Boston, Little Brown.
- Almond, G.A., Verba, S., 1963, *The civic culture*, Princeton, Princeton University Press.
- Almond, G.A., Verba, S. (eds), 1980, *The civic culture revisited*, Boston, Little Brown.
- Apter, T., 1985, *Why women don't have wives*, London, MacMillan.
- Armstrong, P., Armstrong, H., 1986, «Beyond sexless class and classless sex: Towards feminist marxism», in, Hamilton, R., Barrett, M. (eds), *The politics of diversity*, London, Verso, σσ. 208-237.
- Badie, B., 1986, *Culture et politique*, Paris, Economica.
- Banks, O., 1981, *Faces of feminism*, Oxford, Robertson.
- Barnes, S.H., Kaase, M., κ.ά., 1979, *Political action*, London, Sage.
- Barrett, M., 1992, «Words and things: Materialism and method in contemporary feminist analysis», in, Barrett, M., Phillips, A. (eds), *Destabilizing theory: Contemporary feminist debates*, Cambridge, Polity Press, σσ. 201-219.
- Baxter, S., Lansing, M., 1983, *Women and politics: The visible majority*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Bean, Ph., MacPherson, S. (eds), 1983, *Approaches to welfare*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Beck, P., Jennings, K., 1979, «Political periods and political participation», *American Political Science Review*, 73, 1979, σσ. 737-750.
- Benhabib, S., Cornell, D. (eds), 1987, *Feminism as critique*, Cambridge, Polity Press.
- Berelson, B., Lazarsfeld, P., McPhee, W., 1954, *Voting*, Chicago, University of Chicago Press.